

דף הנחיה מס' 7

דף פ"ו ע"א 'הכל כמנהג המדינה' - דף פ"ו ע"ב 'זכו לבארה של מרים'

'הכל כמנהג המדינה'

העקרון של 'הכל כמנהג המדינה' מופיע מספר פעמים במקורות תנאיים. עיינו במשניות ובתוספות שלפניכם, ונסו להגדיר באלו מקרים מעדיפה המשנה לתת תוקף למנהג המקומי - מנהג המדינה - על פני קביעת כלל גורף. באלו תחומי הלכה מדובר? אלו מקרים הם חריגים? שימו לב כי במקורות רבים, כמו במשנתנו, רבן שמעון בן-גמליאל הוא החכם הנוטה לעקרון זה. (מומלץ ללמוד את המשניות מתוך ספרי המשנה המבוארים שבמדפים).

1. משנה מסכת בבא בתרא פרק א,א

השותפין שרצו לעשות מחיצה בחצר בונין את הכותל באמצע מקום שנהגו לבנות גויל גזית כפיסין לבינים בונים הכל כמנהג המדינה, בגויל זה נותן שלשה טפחים וזה נותן שלשה טפחים, בגזית זה נותן טפחיים ומחצה וזה נותן טפחיים ומחצה, בכפיסין זה נותן טפחיים וזה נותן טפחיים, בלבנים זה נותן טפח ומחצה וזה נותן טפח ומחצה, לפיכך אם נפל הכותל המקום והאבנים של שניהם:

2. משנה מסכת בבא בתרא פרק י,א

גט פשוט עדיו מתוכו ומקושר עדיו מאחוריו פשוט שכתבו עדיו מאחוריו ומקושר שכתבו עדיו מתוכו שניהם פסולים רבי חנינא בן גמליאל אומר מקושר שכתבו עדיו מתוכו כשר מפני שיכול לעשותו פשוט רבן שמעון בן גמליאל אומר הכל כמנהג המדינה:

3. משנה מסכת בבא מציעא פרק ט,א

המקבל שדה מחברו מקום שנהגו לקצור יקצור לקצור יקצור לחרוש אחריו יחרוש הכל כמנהג המדינה כשם שחולקין בתבואה כך חולקין בתבן ובקש כשם שחולקין בין כך חולקין בזמורות ובקנים ושניהם מספקין את הקנים:

4. משנה מסכת כתובות פרק ו,ד

פסקה להכניס לו כספים סלע כסף נעשה ששה דינרים החתן מקבל עליו עשרה דינרין לקופה לכל מנה ומנה רבן שמעון בן גמליאל אומר הכל כמנהג המדינה:

5. משנה מסכת סוכה פרק ג,א

מקום שנהגו לכפול לכפול יכפול לפשוט יפשוט לברך אחריו יברך אחריו הכל כמנהג המדינה: הלוקח לולב מחבירו בשביעית נותן לו אתרוג במתנה לפי שאין רשאי ללוקחו בשביעית:

6. תוספתא מסכת בבא מציעא פרק ה, הלכות כב-כג

המלוה את חבירו בריבית ובא לפני בית דין קונסין אותו ואינו גובה לא את הקרן ולא את הריבית דברי ר' מאיר שהיה ר' מאיר או' שטר שיש בו ריבית קונסין אותו ואינו גובה לא את הקרן ולא את הריבית וחכמים או' גובה את הקרן ואינו גובה את הריבית.

המוציא שטר רבית יקרענה בא לפני בית דין יקרעוהו רבן שמעון בן גמליאל או' הכל כמנהג המדינה.

7. תוספתא מסכת בבא מציעא פרק י,א

המלוה את חבירו סתם אין פחות משלשים יום ובמדינה שהיא נוהגת פחות מיכן או יתר על כן אין משנין ממנהג המדינה.

8. תוספתא מסכת בבא מציעא (ליברמן) פרק יא הלכות ב,ח

הבית והעליה של שנים ורצו שניהם שלא לבנות התחתון נותנין שני חלקין והעליון שלישי הבית והעליה של שנים והרי בעל עליה מבקש לעשות לו דיוט' אחרת ואין בעל הבית מניחו מקום שנהגו לעשות שני דיוטות עושה שלש עושה שלש ואין משנין ממנהג המדינה. (...)

מסתתי אבנים מפסקי גפנים מנקפי הגין מנכשי זרעים בזמן שבעל הבית מקפיד עליהן אסורין משום גזל אין בעל הבית מקפיד עליהן מותרין משום גזל השוכר את הפועל לנקף עמו בהגין ולזמר עמו במסמרות מקום שנהגו להיות שלו הרי אילו שלו ושל בעל הבית הרי אילו של בעל הבית ואין משנין ממנהג המדינה.

מעשה לסתור ! ?

בקריאה פשוטה נראה כי המעשה המובא במשנתנו אכן נועד לחלוק על העקרון ההלכתי המובא לפניו. אולם הבבלי אינו מוכן לקבל זאת, ופותר את הקושי בהגהת המשנה ע"י 'חסורי מחסרא והכי קתני...'.
קושיה של 'מעשה לסתור?!' שבעקבותיה בא 'חסורי מחסרא' מופיעה במספר מקומות בתלמוד, ומוכיחה כי זוהי שיטה עקרונית הרואה את המעשה כחלק אימננטי מהרצף ההלכתי, ועל כן אינה יכולה לקבל סתירה הלכתית בינו ובין ההלכה.
מקרים נוספים בהם קיים מהלך שכזה הם (רשימה חלקית):

- בבלי ביצה כד ע"א (על המשנה בפרק ג,ב)
- בבלי ביצה כד ע"א (על המשנה בפרק ג,ב)
- בבלי פסחים עה ע"א (על המשנה ז,ב)
- בבלי נדרים מח ע"א (על המשנה בפרק ה,ו)
- בבלי גיטין סו ע"א (על המשנה בפרק ו,ו)

עיינו בסוגיות ובדקו' האם טענת 'מעשה לסתור' מאפיינת חכם מסוים? באיזו דרך משנה הגמרא את נוסח המשנה? האם אלו הגהות המשנות את הנוסח או מוסיפות בו פרט שלא היה קודם? האם ניתן להניח שזו היתה כוונת המשנה המקורית?

נגיד משהו על אגדה

יונה פרנקל, במאמרו 'האגדה שבמשנה' (מחקרי תלמוד ג') מונה כ-50 מקרים בהם משולבים דברי אגדה בתוך המשנה, לבד מקבצי אגדה המובאים בסופי פרקים ומסכתות. בין המקרים הללו הוא מונה את משנתנו, כאשר המעשה של ר' יוחנן בן מתיא ובנו מוגדר על ידו כאגדה.

מדעו מעשה זה הוא אגדה, לדעתו? טענה זו מבוססת על הגדרתו למונח 'אגדה':

'מאז ימי צונץ' אנו מגדירים טקסט אגדי בחיבורי התורה שבעל פה בדרך השלילה: אגדה היא מה שאינה הלכה. את הטקסט ההלכתי אנו מגדירים כך: כל מקור הכולל בתוכו מערכת של מקרה עם דין וטעם – בין אם המערכת המשולשת הזאת מלאה ובין אם אחד משלושת היסודות חסר אבל מתחשבים בו ללא ספק) הוא טקסט הלכתי – כל שאר הטקסטים בספרות התלמודית הם 'אגדה'. (שם עמ' 655)

הגדרה זו היא רחבה מאוד, וניתן לחלוק עליה. סיפור המעשה שלפנינו ודאי חריג בתוך רצף ההלכות שאינו מפרט מקרים, אולם ללא ספק יש לו תפקיד הלכתי בתוך המשנה. אולם הגדרתו 'אגדה' מאפשרת בחינת הדין העולה ממנו ברובד אחר, היוצא מתוך קביעת החובות הסטנדרטיים בין המעסיק לעובדיו ועובר למישור מוסרי רחב יותר.
כך מפרש פרנקל את משנתנו:

'האגדה מובאת כאן כ'מעשה' שנעשה לכאורה בדרך הלכתית, אמנם שלא לפי ההלכה, ורשב"ג מגיב כאיש המייצג את ההלכה המנוגדת ל'לפנים משורת הדין' של האגדה. התבטאותו של ר' יוחנן בן מתיא היא 'אגדית' מובהקת כי הוא משתמש בטעון הלא הלכתי שהפועלים הם מכובדים כי הם בני המכובדים ביותר, ולכן אין תופס אצלם 'מנהג מדינה' אנונימי. העיצוב הלשוני טמון במילים 'לא יצאת ידי חובתך עימהם'. ביטוי זה משמש בכל מקום למצוות שבין אדם למקום בלבד – החסיד אומר כאן לבנו: חובתנו כלפי בני אברהם יצחק ויעקב אינה משפטית וחברתית, כלומר אינה עניין בין אדם לחברו (שאפשר לפוטרו ב'מנהג המדינה') אלא אנו אחראים כאן למעשינו כלפי שמיא'. (שם עמ' 660-661)

פרנקל מציין עוד כי בניגוד למשנתנו, ברוב המקרים בהם ישנם דברי אגדה בתוך המשנה ניכרים בהם סימני עריכה המאחרים לעריכת הרצף ההלכתי: חלק מדברי האגדה אינם מובאים מייד לאחר הדין ההלכתי שאליו הם מתייחסים, אלא במרחק מה ממנו, כאילו העורך לא רצה לשבור את הרצף ההלכתי שהיה לפניו. במקרים אחרים, מובאים דברי אגדה נוספים כנספח למימרות הרלוונטיות לנושא, כך שנראה שהמימרא האגדית היתה חלק מתוך קובץ אגדי שאותו לא רצה העורך לחתוך. כמון כן ניכרת הנטייה לרכז את דברי האגדה החתימות בסופי פרקים. מכל אלו מסיק פרנקל כי האגדה שבמשנה נערכה לתוך קבצי הלכות קיימים.
להרחבה נוספת במעשה ר' יוחנן בן מתיא – ראו מאמרו של איתי מרינברג, 'הכל כמנהג המדינה': עיון ביחסי שוכר ופועלים, אגדה והלכה מגיבות זו לזו' (משלב ל"ט,תשס"ו)

סעודת אברהם אבינו עדיפה מסעודת שלמה ! ?

הגמרא מקישה מדברי רבי יוחנן בן מתיא שהפועלים הם בני אברהם יצחק ויעקב ועל כן אפילו סעודת שלמה אינה מספיקה להם, שסעודת אברהם גדולה מסעודת שלמה. היקש זה הוא קשה, שכן דברי ר' יוחנן בן מתיא אינם משווים

את האבות לשלמה דווקא בעניין הסעודה. ר' אברהם חיים שור בעל פירוש תורת חיים על סוגייתנו מעלה שאלה זו, ראו את תשובתו:

שהן בני אברהם יצחק ויעקב. פירש רש"י ז"ל במתניתין: 'וסעודתו של אברהם גדולה משל שלמה, כדמפרש בשי"ס' משמע מפירושו דהא דאמר ליה שלא יצא ידי חובתו בסעודת שלמה, לפי שסעודת אברהם שעשה למלכים היתה גדולת משל שלמה. ותימה דאם כן אמאי תלי מילתא ביצחק ויעקב, תינח אברהם דאשכחן דעביד סעודה גדולה משל שלמה, אלא יצחק ויעקב מאי איכא למימר? ועוד דמאברהם נמי אין ראייה, דדלמא משום כבוד הוא דעבידה הכי, אבל סעודת בני ביתו כשאר אינשי הוה! וליכא למימר דהני פועלים נמי כאורחים דמו דאם כן מאי איריא שהן בני אברהם כו' שהרי אברהם אבינו כערביים נדמו לו כדאמר בסמוך ואפילו הכי עשה להן סעודה זו והכי איבעיא ליה למימר לא יצאת ידי חובתך שאנו בני אברהם כו'.

לכך נראה דהא דקאמר שהן בני אברהם יצחק ויעקב, לאו אסעודת אברהם שעשה למלאכים סמיק, אלא הכי קאמר שהן בני אברהם יצחק ויעקב שנתברכו מפי השכינה בעושר וכבוד וגדולה וכל אחד גדול בדורו היה, כדאשכחן בכמה דוכתי, ואם כן מסתמא הוה סעודתייהו שבכל יום ויום עדיפא מדשלמה כדמסיק ופריך נהי דביצחק ויעקב איכא למימר הכי, אבל אברהם אי אפשר לומר כן דסעודתו דכולי יומא הוה עדיפא מדשלמה, דהא אפילו בשעה שהכניס אורחים לא הוה ליה אלא תלתא תורי, ואלו גבי שלמה כתיב 'ויהי לחם שלמה ליום אחד', ומשני התם תלתא תורי לתלתא גברי, ולעולם סעודתייה דאברהם שהיה עושה בכל יום על שלחנו מסתמא הוה עדיף מדשלמה לפי ערך, וכן סעודתייהו דיצחק ויעקב כיון דברכתן וגדולתן הוה יותר מגדולת שלמה.

שיטת רב יהודה אמר רב מול שיטת רבי חמא בר' חנינא

הגמרא מציגה לנו שתי שיטות פרשניות שונות, הנוגעות ליחס בין מעשיו של אברהם אבינו במפגשו עם המלאכים ובין ניסים שעושה הקב"ה לבני ישראל בצאתם ממצרים. הביטוי "ופליגא" מבהיר כי אין אלו רק שתי דרשות שונות, אלא שיש ביניהן הבדל עקרוני. נסו להבהיר מהו ההבדל בין שתי השיטות? גישתו של רב יהודה בשם רב מובאת במדרש תנחומא פרשת לך לך סימן ט, ע"י ר' יהושע דסכנין, מחשובי חכמי האגדה, המרחיב אותה לדוגמאות נוספות בחייו של אברהם ומגדירה כסימן: (מומלץ לפתוח תנ"ך ולראות את הפסוקים בהקשרם):

אמר ר' יהושע דסכנין: סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו אירע לבניו, כיצד, בחר באברהם מכל בית אביו, שנאמר 'אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים ושמתי שמו אברהם' (נחמיה ט), ובחר בבניו משבעים אומות, שנאמר 'כי עם קדוש אתה לה' אלהיך ובך בחר ה' אלהיך להיות לו לעם סגולה מכל העמים אשר על פני האדמה' (דברים יד).
לאברהם נאמר 'לך לך', ולבניו נאמר 'אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הכנעני והחתי והאמורי והפרזי והחוי והיבוסים אל ארץ זבת חלב ודבש' (שמות ג).
לאברהם נאמר 'ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה ואברכה מברכך', ולבניו נאמר 'ברכך ה'' (במדבר ו).
לאברהם נאמר 'ואעשך לגוי גדול', ולבניו נאמר 'ומי גוי גדול' (דברים ד).
אברהם כתיב בו 'אחד היה אברהם' (יחזקאל לג), וישראל 'ומי כעמך ישראל וגו' (דברי הימים א יז).
לאברהם נאמר 'ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה לגור שם כי כבד הרעב בארץ', ולבניו כיון ששבו למצרים 'והרעב היה בארץ' (בראשית מג), אברהם ע"י הרעב ירד למצרים ואף בניו על ידי הרעב ירדו למצרים שנאמר 'וירדו אחי יוסף עשרה לשבור בר מצרים' (בראשית מב).
אברהם כשירד נזדווגו לו המצרים 'ויראו המצרים את האשה כי יפה היא מאד', אף לבניו 'הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שונאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ' (שמות א).
אברהם נזדווגו לו ארבעה מלכים, אף לישראל עתידין כל המלכים להתרגש עליהם, שנאמר 'למה רגשו גוים ולאמים יהגו ריק ואומר יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו' (תהלים ב).
מה אברהם יצא הקב"ה ונלחם בשונאיו שנאמר 'מי העיר ממזרח צדק יקראהו לרגלו יתן לפניו גוים ומלכים ירד יתן כעפר חרבו קקש נדף קשתו' (ישעיה מא), אף כך עתיד הקב"ה לעשות לבניו שנאמר 'ויצא ה' ונלחם בגוים ההם כיום הלחמו ביום קרב' (זכריה יד).

הרמב"ן מרחיב את דברי המדרש, והופך אותו ממדרש אגדי מקומי לשיטה פרשנית כוללת אותה הוא מיישם ביחס לספורי האבות בספר בראשית. **רמב"ן בראשית פרק יב:**

ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם - אומר לך כלל תבין אותו בכל הפרשיות הבאות בענין אברהם יצחק ויעקב, והוא ענין גדול, הזכירוהו רבותינו בדרך קצרה, ואמרו כל מה שאירע לאבות סימן לבנים, ולכן יארכו הכתובים בספור המסעות וחפירת הבארות ושאר המקרים, ויחשוב החושב בהם כאלו הם דברים מיותרים אין בהם תועלת, וכולם באים ללמד על העתיד, כי כאשר יבוא המקרה לבניא משלשת האבות יתבונן ממנו הדבר הנגזר לבא לזרעו: ודע כי כל גזירת עירין כאשר תצא מכח גזירה אל פועל דמיון, תהיה הגזרה מתקיימת על כל פנים. ולכן יעשו הנביאים מעשה בנבואות כמאמר ירמיהו שצוה לברוך 'והיה ככלותך לקרוא את דברי הספר הזה תקשור עליו אבן והשלכתו אל תוך פרת ואמרת ככה תשקע בבל וגו' (ירמיה נא, סג-סד). וכן ענין אלישע בהניחו זרועו על הקשת (מלכים ב' יג טז - יז), 'ויאמר אלישע ירה ויור ויאמר חץ תשועה לה' וחץ תשועה בארם'. ונאמר שם (פסוק יט) 'ויקצוף עליו איש האלהים ויאמר להכות חמש או שש פעמים אז הכית את ארם עד כלה ועתה שלש פעמים תכה את ארם': ולפיכך החזיק הקב"ה את אברהם בארץ ועשה לו דמיונות בכל העתיד להעשות בזרעו, והבן זה.

גם לגישתו של רב חמא בר' חנינא יש מקבילות במדרש, שימו לב להבדלים בין שתי הוורסיות ולאופני הדרישה השונים:

מדרש תנחומא פרשת וירא, סימן ד:
 'וירא וירץ לקראתם' - אמר לו הקב"ה: בשכר שלש ריצות שרצת, אני ארוץ לפני בניך שלש ריצות בשעת מתן תורה. ואלו הן שלש ריצות של אברהם: 'וירא וירץ לקראתם', 'ואל הבקר רץ אברהם', 'וימהר לעשות אותו'. מה פרע לבניו בסיני, שנאמר 'ויאמר ה' מסיני בא זרח משעיר למו הופיע מהר פארן' (דברים לג). אתה אמרת להן 'וקח' אני נותן לבניך מצות פסח שנאמר (שמות יב) 'ויקחו להם איש שה', אתה אמרת להן 'נא' אני נותן לבניך מצות פסח 'אל תאכלו ממנו נא' (שמות יב). אתה אמרת 'מעט' אני אגרש את שונאיהן מעט מעט שנא' (שמות כג) 'מעט מעט אגרשנו מפניך', אתה אמרת 'מים' אני נותן להם באר מים במדבר שנאמר (במדבר כא) 'עלי באר', אתה אמרת 'ורחצו רגליכם', אני ארחצם מכל טומאה שנאמר (ישעיה ד) 'אם רחץ ה' את צואת בנות ציון' אתה אמרת 'והשענו תחת העץ' אני נותן להם מצות סוכה, דכתיב (נחמיה ח) 'צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס וגו', אתה אמרת 'ואקחה פת לחם' אני ממטיר לכם לחם (שמות טז) אתה לקחת חמאה וחלב אני אתן להם חמאת בקר וחלב צאן (דברים לב), מכאן שנו חכמים שהצדיקים אומרים מעט ועושין הרבה שאמר להן אברהם ואקחה פת לחם וסעדו לבכם ובאחרונה עשה להן שלשה שוורים ותשעה סאין שנאמר 'וימהר אברהם האהלה וגו' מהרי שלש סאים' כמשמען 'קמח' שלשה הרי ו' סלת' שלש הרי תשעה, ומנין שהיו ג' שוורים דכתיב 'ויקח בן בקר רך וטוב', 'בן' אחד 'בקר' שנים 'רך' ג', ויש אומרים רך וטוב ד', אף הקב"ה אמר לישראל מעט ועשה הרבה שנא' (בראשית טו) 'ידוע תדע כי גר יהיה זרעך וגו' וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי', לא אמר לו אלא בדל"ת ונר"ן לסוף נפרע מהן בע"ב אותיות שנאמר (דברים ד) 'או הנסה אלהים לבא לקחת לו גוי וגו', א"ר יודן מ'לבא לקחת לו גוי' עד 'מוראים גדולים' ע"ב אותיות הוא.

בארה של מרים - המהרש"א בחידושי אגדות מתקשה בשאלה מדוע מקבל אברהם קרדיט על בארה של מרים, שלפי שמה קיימת בזכות מרים. ראו תשובתו:

בשכר ג' זכו לג' בשכר חמאה וחלב זכו למן כו'. יש לדקדק דבפרק קמא דתענית אמרו המן בזכות משה והבאר בזכות מרים והענן בזכות אהרן ומהך דהכא גופא קשה דמאי קרא לה בארה של מרים. ויש לומר דבזכות אברהם לא היו זוכין בהן אלא לפי שעה, אבל בזכות משה ואהרן ומרים היו נמשכים המן והענן והבאר כך זמן רב מ' שנה, ולכך כשמת אהרן נסתלק הענן וכשמתה מרים נסתלק הבאר וכשמת משה נסתלק המן: